

Анатолій Салій

кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних наук, українознавства
та української мови

Вищий державний навчальний заклад України «Українська медична
стоматологічна академія» м.Полтава

Образи зла в українській іконографії

Автор звертається до малодослідженої у сучасному українському релігієзнавстві теми. На основі аналізу наявних зображень Диявола на українських іконах, автор намагається прослідкувати відповідні паралелі у іконописній традиції, які склались у східному християнстві.

Ключові слова: *ікона, іконописна традиція, образ зла, Диявол, Сатана.*

Сучасна людина, при усьому своєму прагматизмі, у глибинах підсвідомого все-таки зберегла віру у можливість існування зла як не матеріальної сутності. Християнська цивілізація персоніфікує його через образи Диявола, Сатани, які міцно вкорінені у нашій свідомості. Необхідно відразу відмітити, що той образ, який ми сьогодні уявляємо як втілення усього негативного у житті людини має виразне походження із юдейського культурного середовища. В юдаїзмі Сатан виступає у якості спокусника, обвинувача людини перед лицем Бога. Він хоч і діє самостійно, але все ж є засобом випробування людини в руках Бога і не має безмежної свободи волі. Вперше Сатан як визначення головної функції надприродної сутності, янгола, але не протиставленого Богові, а як виконавця Його волі, випробовувача людини, з'являється у книгах, які були складені після повернення юдеїв з Вавілонського полону – в Книзі пророка Захарії [Зах. 3 : 1 – 2] та Книзі Йова [Йов. 1 – 2]. Поступово, вірогідно під впливом ірано-персидського дуалізму, такий образ перетворюється на втілення злого начала, якого християнство починає сприймати як Сатану. Принципова відмінність Сатани від юдейського Сатана полягає у тому, що якщо останній позиціонується як зброя Бога, яка Ним контролюється і обмежується, то Сатана наділений свободою і виступає перш за все як особистість, як

головний спокусник людства, як найперший ворог Бога, а отже і людини, який здається непереможним та рівносильним Богові.

Новий Заповіт, як основне джерело іконографії, не має ніяких натяків на виведення більш-менш чіткого вигляду Сатани. Але у подальшому християнське мистецтво наводить його найнереальніші риси, надаючи їм як антропоморфних, так і зооморфних ознак. При чому ротова порожнина Сатани часто символічно сприймається як ворота пекла, проходження через які означає поглинання Сатаною.

Філософія традиційно розподіляє поняття зла на три категорії: метафізичне, природне та моральне. Метафізичне зло розуміється як відсутність досконалості, яка завжди притаманна світові людей; під злом природним мається на увазі страждання, яке виникає унаслідок певних «природних явищ», як то захворювання чи природні катаклізми; а зло моральне – навмисне бажання завдати кому-небудь болю чи страждань. Сукупність усіх наведених вище складових формує поняття абсолютного зла.

У якості своєрідного символу абсолютного зла християнська традиція виводить Диявола, якого досить часто ототожнюють із Сатаною. З плином часу зміст цього поняття постійно змінювався. Власне, визначаючи його фундаментальні основи ми можемо виділити чотири докорінно відмінних ознаки Диявола:

1. самостійна, ні від кого незалежна сутність;
2. один із проявів Бога;
3. створена Богом істота, янгол;
4. символ людського зла.

Але, які б не були відмінні ці риси, усі вони приймали участь у формуванні традиційного образу Сатани, який трансформовався протягом кількох тисячоліть, втрачаючи одні риси, набуваючи та зберігаючи інші. Його зображення далеко не завжди повинні були жахати або наочно підкреслювати злу сутність.

У перші століття християнства зображення Сатани підкреслюють його янгольське походження. Вони повні символізму у стилістиці, кольорових гамах. Саме таким є одне із найдавніших відомих сьогодні зображень Сатани на одній із мозаїк храму Sant-Apollinare Nuovo в Равені, яке відноситься до початку VI ст. н. е. Центральною постаттю даної мозаїки є Ісус Христос, який відділяє ягнят від цапів. Диявол знаходиться зліва від Спасителя. Це красивий янгол, який одягнений у одяг темно-синього кольору, що символічно означає нижчий простір, у який його скинуто².

В Україну образ Диявола, як символ зла, проникає разом із поширенням християнства. Цей образ був характерним для християнства східного (візантійського) обряду. На відміну від Заходу, Східна православна теологія приділяє Дияволу значно менше уваги. Постулати візантійської демонології ґрунтуються на працях отців церкви перших п'яти століть християнства. Згідно візантійської традиції Диявол – швидше творіння Бога, аніж незалежна субстанція. Він та інші янголи його оточення були сотворені добрими у своїй суті, але були скинуті через гординю. Саме на таких позиціях формують свої містичні схеми Псевдо-Діонісій Ареопагіт (V – VI ст. н. е.), Максим Сповідник (бл. 580 – 662), Іоан Лествичник (570 – 649), Іоан Дамаскін (675 – 750), Михайло Пселл (1018 – 1078).

Близько XII століття з Візантії на Русь проникає досить оригінальна та впливова на той час релігійна течія – богомільство, яка приносить з собою нову дуалістичну систему розуміння світу, де позитивне начало символізує Христос, а негативне – його старший брат Сатанайл. Він же і визначається як творець Всесвіту, у якому ми живемо та як Бог Старого Заповіту.

У мистецтві візантійського стилю Диявол і його демони зазвичай антропоморфні, дещо схожі на янголів, але найчастіше відрізняються від них меншими розмірами і чорним кольором. Часто їх зображують з рогами та

² Минуа Ж. Дьявол. – М.: Астрель, АСТ, 2004. – С. 51

хвостом, але у більшості випадків вони мають людські риси. Таким саме чином їх образи зображуються і в іконографії.

За висловом Іоана Дамаскіна, ікона для зору людського має те саме значення, що і мова для слуху. Ікона – явище унікальне у середньовічній культурі. Адже іконописець мав особливе завдання: вивести свідомість людини у світ Духу, у деякій мірі змінити саму суть свідомості, допомогти людині знайти свій власний шлях преображення.

Ікона – це ні в якому разі не портрет і не жанрова картина; це, по суті, прообраз ідеального людства. Вона подає тільки символічні зображення. Умовно ікони можна поділити на такі категорії:

1. біблійні
2. зображення святих, які фіксують їх при житті («житійні»)
3. писані за переказами, що опираються на чий-небудь духовний досвід
4. писані на підставі видінь самого іконописця¹.

Попри їх надзвичайну різноманітність, у православному християнстві історично встановлена відповідна точка зору (канон) згідно з якою ікона не може вільно змінюватись. Тому канон суворо регламентує як сам сюжет, організацію простору, розміщення предметів, фігур, зображення деталей одягу та кольорову гаму. Іконографічний канон – це певне правило зображення, яке фіксується у іконописних прорисах. У даному випадку під іконографією розуміється чітко визначена система зображень персоналій, сюжетних схем, символів релігійного та богословського догматичного змісту. Не дивлячись на таку чіткість у зображеннях, канонічний образ Диявола взагалі відсутній. Ми не бачимо чітко визначених вимог до його зображень взагалі. Іконописець виводить його згідно власних уявлень, або ж

¹ Будур Н., Лыткина И. Библия в русской живописи. – М., 2003. – С. 10

за традицією свого часу. До таких ми можемо віднести зображення Диявола у так званих житійних іконах, як то ікони св. Микити Бісоборця (с. Ільник, Львівської області, перша половина XVI століття) та ікони св. Юрія Змієборця (Холмська школа, XVI століття). Вважається, Диявол, як Змій (Дракон) в іконографію прийшов із старозаповітної Книги Буття. Вірогідно, що починаючи фактично з XV ст.. в іконографії відбувається радикальний переверот від антропоморфності до монструозності, коли Диявол, як образ абсолютного зла, приймає страхітливих тваринних форм³.

Найчастіше Диявол зустрічається у таких іконах, які передають певний містичний досвід іконописця. Наприклад, зображення Страшного Суду; ікона Закарпатської школи (XVI ст..) показує Диявола у оточенні бісів чорного кольору. Сам образ Диявола неначе розмитий, але з чіткими загальними формами. Ікона «Страшного Суду» з Прянівщини (XVII ст..) зображує Диявола у вигляді жаби з великим вогняним язиком, що пожирає грішників: п'яниць, блудниць, чаклунів. Тут же ми можемо побачити приклад поєднання у зображеннях бісів антропоморфних та зооморфних рис.

По-суті, коротко підсумовуючи викладене, ми можемо зазначити, що образ Сатани (Диявола), пов'язані з ним парадокси залишаються привабливими і в мистецтві XX – XXI століть, яке як ніколи гостро відчуває глобальність протистояння добра і зла в світі та одночасно їх двозначно страшну, вбивчу відносність та ірраціональність для людини.

³ Рассел Дж. Б. Люцифер. Дьявол в Средние века. – С-Пб: Евразия, 2001. – С. 51

ЛІТЕРАТУРА

1. Будур Н., Лыткина И. Библия в русской живописи / Н. Будур, И.Лыткина. – М., 2003. – 283 с.
2. Минуа Ж. Дьявол / Жорж Минуа. – М.: Астрель, АСТ, 2004. – 158 с
3. Рассел Дж. Б. Люцифер. Дьявол в Средние века / Джеффри Бартон Рассел. – С-Пб: Евразия, 2001. – 448 с.
4. Степовик Д. Історія української ікони Х – ХХ століть / Дмитро Степовик. – К.: Либідь, 2004

SUMMARY

Salij A.

Evil's type in icon-painting tradition of Ukraine. *An author follows to the insufficiently studied theme in modern Ukrainian science about religion. On the basis of analysis of the Devil's images on the Ukrainian icons, author tries to retrace the proper parallels in icon-painting tradition, which was folded in east Christianity.*

Key words: *icon, icon-painting tradition, evil's type, Devil, Satan.*